

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Любов Шара

●

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВИБОРНЕ УПРАВЛІННЯ: ЗДОБУТКИ В ЦАРИНІ ОСВІТИ (70-90-і РОКИ ХІХ ст.)

"Наука й освіта - це основа величного храму людського благополуччя", - вважали представники російської інтелігенції періоду Просвітництва [1, с.90]. Справді, від того, якою мірою ми опанували життєво необхідні знання і навички, яким був рівень якості навчально-виховного процесу, залежить вектор розвитку особистості, взаємодія індивідів у соціумі, наша професійна придатність, інші аспекти буття окремо взятої людини і суспільства в цілому. З урахуванням того, на якому щаблі культурно-духовної еволюції ми перебуваємо та які зміни відбуваються в політичному і соціально-економічному пластах функціонування держави, трансформуються виховні концепції, форми і методи навчання. Певний досвід нам залишає історична минувшина, тому актуалізація окремих її сторін, у тому числі в регіональному розрізі, досить популярна в сучасній педагогіці та історії. Передусім, привертає увагу друга половина ХІХ ст., коли в руслі ліберальних перетворень 60-70-х років зазнала реформування й система освіти. Наскільки вдалим й ефективним був даний процес, наскільки відповідав потребам часу? Відповіді на ці та інші запитання намагаються дати у своїх наукових студіях Є. Сисоєва, С. Стрілець, Н. Кавалерова, Л. Медвідь, Л. Березівська та інші [2].

Проблемам формування мережі освітніх закладів у Чернігові в ХІХ ст. присвячені праці О. Удода, Є. Шпилевського, Ф. Спиридонова, В. Леуса, В. Руденка та інших [3]. Автори-краєзнавці оприлюднюють матеріали про заснування і діяльність у губернському місті навчальних установ, починаючи від початкових шкіл до середньоосвітніх та професійних закладів державної і приватної форм власності; фокусують увагу на особливостях навчально-виховної роботи, віднаходять інформацію про видатні персоналії, котрі навчалися або вчителювали в тому чи іншому училищі, гімназії. Відрадно, що у краєзнавчих студіях вказуються місця розташування тогочасних навчальних корпусів та їхнє сучасне функціональне призначення. Аналізуючи стан освіти в пореформену добу, дослідники наголошують на заслугах представників земського самоврядування, що, безперечно, цілком обґрунтовано. Однак при цьому не варто забувати про здобутки іншої гілки муніципального управління - міського самоврядування Чернігова. Використовуючи архівні матеріали й краєзнавчі доробки, ми взяли за мету показати роль виборного управління губернського міста в процесі організації й фінансування навчальних закладів.

До введення Міського положення 1870 р. участь чернігівського самоврядування у розвитку освітянської галузі полягала передусім у фінансовій підтримці

початкових шкіл. Щорічно на їх утримання дума надсилала до Міністерства народної освіти визначену суму, проте міністерство, встановлюючи обсяги грошових внесків, не враховувало рівень соціально-економічного розвитку населеного пункту та можливостей прибуткової частини місцевої скарбниці [4, арк.4]. Реформувавши муніципальне управління, держава передала на їх повне утримання міські початкові і парафіяльні училища. За наявності коштів управам надавалася можливість відкривати нові навчальні заклади, зміцнювати матеріально-технічну базу існуючих, рекомендувати кандидатів на вчительські посади. Крім того, органи самоврядування стали контролювати грошові витрати навчальних закладів і мали право брати участь у роботі училищних рад. Передаючи початкові школи у відомство виборних структур, уряд забезпечував гарантоване фінансування народних училищ і створював умови для розширення шкільної мережі країни. Власне державні видатки на народну освіту, зазначає В. Шевченко, залишилися мізерними [5, с.73].

Перш ніж розглядати діяльність самоврядних інституцій Чернігова у царині освіти, вкажемо, що у другій половині XIX ст. Чернігівська губернія мала розгалужену систему навчальних закладів. Основою була початкова школа, що значною мірою визначала виховання і духовний розвиток людини, закладала фундамент для наступних ступенів навчання (хоча урядовці вважали головним завданням початкових шкіл перш за все виховання в учнів шанобливого ставлення до особи імператора та до існуючого ладу). Структура початкової освіти вирізнялася надзвичайною складністю, бо включала різні типи навчальних закладів. Кожен із них функціонував згідно із законодавчими актами - статутами, які регламентували організацію, умови й обсяг роботи, правила для учнів, права та обов'язки вчителів.

Внутрішня ієрархія початкової освіти передбачала школи трьох ступенів. До першого належали однокласні училища, слухачі яких опановували елементарні знання. Освітньою програмою передбачалося навчити читати, писати, рахувати і знати Закон Божий. Навчальний процес тривав два-три роки. Організаторами таких шкіл виступали зазвичай органи муніципального управління - земське і міське самоврядування. Вони таким способом намагалися подолати неграмотність і підвищити освітній рівень населення. В залежності від засновника школа могла називатися однокласною земською чи міською. Були також церковнопарафіяльні школи, які діяли при місцевих церквах, на їхні кошти існували, а отже, їм підпорядковувалися школи грамоти.

Другий щабель початкової освіти презентувався двокласними училищами (церковнопарафіяльні школи, повітові, міністерські зразкові училища). Навчальна програма розраховувалася для двох класів із курсом 4-5 років. У першому класі учні здобували аналогічні знання, що й в однокласній школі, а в другому - викладалися дисципліни загальноосвітнього курсу. Тобто вихованці вивчали основи геометрії, креслення, російську мову, історію, географію, природознавство. Повітові училища були трикласними з шестирічним терміном навчання: учні опановували арифметику, основи геометрії, креслення, російську мову, каліграфію, історію, географію, Закон Божий, малювання.

І, зрештою, третю ланку початкової освіти представляли багатокласні міські училища (положення про їх організацію затвердили у 1872 р.). Вони були трикласними, як і повітові, з дворічним курсом у кожному класі. Перший курс відповідав програмі початкової школи, але, оскільки він був дворічним, то учні вивчали навчальні дисципліни досить детально. Водночас, якщо, скажімо, випускник початкової школи мав намір вступити відразу до другого класу багатокласного училища, то виникали труднощі через неузгодженість програм.

Кожен клас міського училища мав два відділення. Якщо у відділенні працював окремий учитель, то училище називалося чотирикласним, при подальшому дробленні - п'яти- і шестикласним, хоча навчальна програма й організація освітнього процесу не змінювалися. Учителі, котрі викладали у повітових

училищах, а потім виявили бажання продовжити роботу у багатокласних, зобов'язувалися підтвердити рівень своєї кваліфікації шляхом складання фахових іспитів у гімназіях чи педагогічних інститутах. Випускники багатокласних училищ могли вступати до вищих професійних закладів або ставати слухачами спеціалізованих фахових курсів - бухгалтерських, торговельних та інших, а якщо досягли 16-річного віку - мали право вступу до учительських інститутів [6, с.103, 104]. У цілому, на думку дослідників, міські училища - не досить продумані заклади в плані організації й навчальної програми. Освітній процес у початкових школах перших двох щаблів був недостатнім для безперешкодного вступу до багатокласних училищ, водночас вихованці останніх не отримували необхідного багажу знань для вступу у вузи. М. Константинов і В. Струмінський вважають, що уряд, започаткувавши багатокласні училища, перешкодив дітям малозабезпечених сімей продовжувати освіту у середній школі; такі заклади були "тушковими" [7, с.172].

Незважаючи на розмаїття навчальних закладів, у даному випадку мова йтиме лише про ті, які повністю або частково фінансувалися чернігівськими самоврядними структурами. Отож із 1870 р. Чернігівська дума отримала під свою опіку ланкастерське парафіяльне училище, засноване ще в 1847 р. Принагідно зауважимо, що ланкастерська система навчання вперше була використана в Англії учителем, від прізвища якого вона й отримала свою назву. Її сутність зводилася до того, що учитель початкової школи міг одночасно навчити елементарних знань від 200 до 800 учнів. Звісно, робив він це не самотужки. Спочатку навчав найздібніших вихованців, а потім ділив загал учнів на невеликі групи, з якими працювали навчені діти. Такий механізм організації навчального процесу дозволяв порівняно швидко поширити початкову освіту серед населення, тобто робив її масовою. У Росії ланкастерську систему вперше започаткував у власному маєтку граф Воронцов у 1818 р. [8, с.160].

Міська влада Чернігова, опікуючись ланкастерським училищем, відразу зіткнулася з проблемою забезпечення його навчальним корпусом. На той час воно містилося в одному з корпусів чоловічої гімназії, що, вочевидь, зумовлювало незручності як для гімназії, так і для училища. Дума вирішила виправити таку ситуацію. Заклад тимчасово перемістили на пожежний двір і розпочали пошук приміщення. Цей процес не зайняв чимало часу. У розпорядженні міста були старі військові казарми, які вирішили відремонтувати і передати училищу. Для цього сформували комісію у складі п'яти депутатів і міського архітектора, затвердили кошторис витрат, найняли бригаду будівельників. У результаті будівельних (довелося майже заново дещо перебудувати) і ремонтних робіт отримали два навчальні корпуси. У фінансовому плані це коштувало міському бюджету 1589 руб. 55 коп. [9, с.12].

Навчально-виховний процес у ланкастерському училищі розраховувався на три роки і забезпечувався трьома вчителями. Безпосередньо навчальний рік тривав сім з половиною місяців, починаючи з 1 вересня. Двічі на рік були канікули: взимку з 20 грудня по 7 січня включно і влітку - з 10 червня по 1 вересня. Окрім цього, визначалися вихідні: неділі, релігійні свята, так звані урочисті дні, пов'язані з імператорською родиною - дні народження вінценосних осіб, одруження, коронація тощо [10, с.777]. Зауважимо, що організаційні моменти навчання затверджувалися думою. Вона мала на це повне право, оскільки заклад фінансувався її коштом. Щорічно він отримував по 1969 руб., окрім регулярних витрат, дума робила одноразові. Скажімо, в 1875 р. на 300 руб. були придбані меблі і навчальні посібники [10, с.326].

Кількість учнів зростала з року в рік. Якщо у 1870 р. нараховувалося 50 чол., то в 1880 р. - уже 135 чол. Водночас слід вказати на помітний відсів вихованців. У 1878 р. до першого класу прийшли 52 учні, з яких 25 вибули з різних причин; у 1879 р. із 40 прийнятих вибули 29; у 1880 р. із 35 першокласників лишилося 15. Учнівський контингент формувався дітьми середньо- і малозабезпеченого населення. У 1880-1881 навчальному році серед 102 учнів 53 % були вихідцями з

міщанських сімей, 19 % - солдатських, 18 % - селянських, 6% - дворянських (збіднілих), 4% - козацьких і 1% - священнослужителів [11, арк. 422].

Маючи на меті залучити до навчання якомога більше дівчаток, у 1878 р. міські депутати зініціювали відкриття жіночого початкового училища. Приміщення для нього спочатку орендували, а з часом, зібравши необхідну суму (2974 руб. 58 коп.), збудували новий навчальний корпус (плани будівельно-ремонтних робіт закладів освіти прискіпливо перевірялися і затверджувалися губернським будівельним відділом; зверталася увага на місцевість, де передбачалося будівництво). У ньому розмістили власне класи і квартири для педагогів (працювали дві вчительки). Із плином часу стало зрозуміло, що поєднання навчальних аудиторій і житла недоречно. Тому в 1898 р. на кошти міського бюджету збудували ще одне приміщення, призначене для учительських квартир [10, с.625].

Зведення будинку для вчительок вивільнила кімнати у навчальному корпусі закладу. Щоб вони не пустували, вирішили відкрити при училищі курси рукоділля. Таке рішення мотивувалося тим, що, по-перше, шляхом продажу виробів учениць можна буде поповнювати бюджет закладу, по-друге, опанування навичками рукоділля дозволить вихованкам знайти додатковий заробіток, та, зрештою, є просто необхідним для будь-якої жінки-господині. Учителю для курсів знайшли, оголосивши конкурс. Бажання зайняти вакансію виявили три претендентки, але, познайомившись з ними, гласні зупинили свій вибір на пані Павловській. Вона не лише мала атестат про закінчення Київського ремісничого училища і школи крою та шиття за французькою методикою Т. Ерниць, але й показала навички справжньої майстрині [12, с.171].

Учнівський контингент закладу збільшувався. Якщо, скажімо, в перший рік набрали 24 учениці, то, станом на 1880 р., навчалось вже 80 дівчаток. На утримання училища місто щорічно асигнувало близько 1,5 тис. руб. [10, с.625].

У 1885 р. на околиці Чернігова, у Ковалівці, почала діяти церковнопарафіяльна школа. Неабияку ініціативу в її організації виявили місцевий священик П. Соколов та його донька. Вони попросили думу виділити кошти на оренду приміщення та купівлю необхідних речей для укомплектування школи. Самі ж погодилися працювати безкоштовно, на громадських засадах. Спочатку міська влада виділяла на потреби закладу лише 60 руб., а потім асигнування збільшилися: у 1887 р. - 300 руб., через три роки (1890 р.) - 600 руб. У принципі, на ці гроші школа могла більш-менш нормально функціонувати. Єдине, що викликало занепокоєння депутатів, то це аварійний стан навчального приміщення. Тому, коли обговорювали обсяги витрат на 1890-1891 рр., вирішили виділити кошти на побудову нового корпусу. Власне, дана пропозиція аргументувалася ще й тим, що, враховуючи кількість бажаючих навчатися, в перспективі планувалося перетворити школу на початкове училище. Втілити цю ідею вдалося у 1893 р. Тоді на базі Ковалівської церковнопарафіяльної школи відкрили Володимирське (на честь Володимира Святого) початкове училище. Його вихованцями стали хлопчики і дівчатка з міських околиць - Ковалівки, Застриження, Землянки, Лісковіці [13, с.201].

Таким чином, станом на 1900 р. у Чернігові на гроші виборного управління функціонували три початкові навчальні заклади - чоловіче училище, де навчалися 119 учнів, жіноче - 128 чол., та Володимирське - 119 чол. (загальна кількість учнів 366 чол.). Вони стали осередками, де здобували освіту діти непривілейованих станів. Якщо проаналізувати соціальний склад вихованців, то матимемо: 47,6 % - міщанських і купецьких дітей, 47,3% - селянських, 4,6 % - збіднілих дворянських і 0,5 % - духовенства [9, с.16].

Загальні витрати міста на заклади початкової освіти варіювалися з урахуванням фінансових можливостей думи, потреб навчальних осередків, але, як засвідчили архівні матеріали, мали тенденцію до зростання. Наведемо динаміку за 1870-1895 рр. з інтервалом у п'ять років: 1870 р. - 1934 руб. 80 коп., 1875 р. - 879 руб. 29 коп., 1880 р. - 2151 руб. 96 коп., 1885 р. - 3385 руб. 18 коп., 1890 р. - 4179 руб., 1895 р. - 8855 руб. 29 коп. [14].

Середня ланка освіти, що отримувала фінансову допомогу з боку Чернігівського самоврядування, була представлена жіночою і чоловічою гімназіями. Наголосимо, що жіноча середня освіта почала формуватися під впливом західноєвропейського освітнього процесу лише з 60-х років XIX ст. Положенням від 10 травня 1860 р. дозволялося відкривати жіночі училища Міністерства народної освіти двох типів: перший - з шестирічним терміном навчання, другий - з трирічним. Навчання було платним, але станові обмеження не вказувалися. Навчально-виховний процес у таких училищах був схожим з освітнім курсом єпархіальних жіночих шкіл [6, с.103]. У Чернігові завдяки старанням губернатора князя Голіцина заснували жіноче першорозрядне училище (15 жовтня 1865 р.) на чотири класи, до якого відразу набрали 73 учениці. Заклад тимчасово розмістили у приміщенні ланкастерського училища, але коли протягом наступних двох років стрімко збільшилася чисельність вихованок, внаслідок чого укомплектували 5 та 6 класи, то на території Валу збудували окремих одноповерховий дерев'яний будинок. У ньому в 1869 р. змогли відкрити сьомий клас. Через рік набуло чинності "Положення про жіночі гімназії і прогімназії", яким були внесені корективи у структуру жіночої освітньої системи: училища першого типу реорганізовувалися у гімназії, другого - прогімназії. Відповідно до цього документа, Чернігівське жіноче семикласне училище отримало статус гімназії. Станом на 1877 р. у ній було вже 8 класів, де навчалися понад 200 учениць з різних соціальних верств. Керівництво закладу, беручи до уваги збільшення кількості вихованок, розпочало будівництво нового навчального корпусу [15, с.17]. Постав він у районі Дитинця в 1899 р., представляючи собою двоповерхове цегляне приміщення, споруджене за проектом архітектора Д. Савицького (воно збереглося і донині, в ньому розташований художній музей) [16, с.9].

Навчально-виховний процес у жіночій гімназії розраховувався на 7 років і включав загальноосвітні обов'язкові предмети та необов'язкові. До перших належали російська мова і література, математика, фізика, історія, географія, природознавство, каліграфія, Закон Божий і рукоділля. Необов'язкові предмети можна було обирати з двох варіацій: німецька, французька мови, педагогіка, малювання або грецька, латинська і одна з європейських мов [6, с.103]. Як бачимо, досить солідний набір дисциплін, який дозволяв отримати базову освіту і влаштуватися на роботу відповідно до уявлень тогочасного суспільства про роль жінки. Найбільше, на що могли сподіватися випускниці гімназії, - вакансія домашньої вчительки або наставниці (нею мали змогу стати лише ті, хто отримав диплом із відзнакою). Після гімназії дозволялося також працювати вчителькою у початковому училищі або продовжувати освіту у вищому навчальному закладі - університеті. Вступ до останнього ускладнювався багатьма чинниками, передусім, стереотипними поняттям про призначення жінки.

Фінансувалася Чернігівська жіноча гімназія міським і земським самоврядуванням та державою. Державні дотації становили близько 1 тис. руб., земство асигнувало в середньому по 2 тис. руб., місто - по 1800 руб. щорічно. Якщо проаналізувати динаміку асигнувань в останньому десятиріччі XIX ст., то матимемо таку картину: у 1890 р. місто виділило 1840 руб., держава - 1000 руб., земство - 2125 руб. [17, с.145]. Через десять років витрати становили відповідно 1840 руб. (місто), 1200 руб. (державна) і 1875 руб. (земство) [18, с.243]. Обсяги капіталовкладень зростали з урахуванням потреб навчального закладу. Утім, варто підкреслити, що урядовці вважали жіночу освіту прерогативою суспільства, а не держави на протигагу чоловічим гімназіям, тому домінуючим джерелом доходів закладу були муніципальні кошти. За рахунок їх виплачувалася заробітна плата педколективу, формувалася бібліотечний фонд, поліпшувалася матеріальна база у цілому.

Натомість держава більше підтримувала Чернігівську чоловічу гімназію, котра була відкрита ще в 1805 р., фактично через три роки після організації губернії. Повертаючись у минувшину, зазначимо, що відповідно до рішення Катерининської

комісії 1786 р. у Чернігові заснували головне народне училище (середня школа), яке в 1805 р. отримало статус класичної гімназії. Розміщувалася вона у маєтку малоросійського генерал-губернатора князя О. Куракіна (лівий берег Стрижня, поблизу Московської площі, на розі сучасних вулиць Шевченка та Молодчого). Це було дерев'яне приміщення з двома залами, класними кімнатами й бібліотекою. По мірі збільшення учнівського контингенту адміністрація закладу поставила на порядок денний питання про будівництво нового навчального корпусу. Зробити це вдалося аж у 1821 р., коли на Валу збудували триповерхове приміщення у стилі класицизму і перевели туди гімназистів [15, с.17]. Маємо на увазі, що власне гімназія мала два будинки - в одному були класи, канцелярія і квартири вчителів (на сьогодні у колишній чоловічій alma mater розмістився обласний історичний музей імені В. Тарновського), а в другому - пансіон для сторонніх учнів (не зберігся).

Освітній курс Чернігівської гімназії спочатку був чотирирічним, а згодом - восьмирічним. Комплекс навчальних предметів формувався 4-а блоками: алгебра, геометрія, площина тригонометрія, прикладна математика, дослідна фізика (18 год. на тиждень); філософія, естетика, риторика, політекономія, природне і народне право (20 год.); історія з міфологією, географія, статистика (16 год.); історія, технологія, комерційні науки (16 год.); грецька, латинська, німецька і французька мови (16 год.). Передбачалася також позакласна робота, спрямована на закріплення отриманих знань на практиці. З цією метою часто організовували літературні вечори, де гімназисти зачитували мовою оригіналу твори авторів класичного періоду, різноманітні конкурси на кращий, витончений переклад текстів з латині та грецької мови. В обов'язковому порядку вивчався Закон Божий, гімназисти займалися малюванням, співами, музикою і гімнастикою (з 1873 р. - військовою гімнастикою двічі на тиждень) [19, с.4].

Вкажемо, що до 1871 р. хлопчики могли також отримати середню освіту і в гімназіях другого типу - реальних. Вони відрізнялися передусім освітніми програмами і перспективами подальшого навчання. На відміну від класичних гімназій, в них більше уваги приділялося предметам природничого та математичного циклів і європейським мовам. Випускники класичних гімназій мали шанс продовжити освіту в університетах, а реальних - підвищити свою кваліфікацію тільки у вищих спеціальних закладах.

Зміни суспільно-політичної ситуації в країні позначилися безпосередньо на статутах середньоосвітніх закладів. У 1871 р. затвердили нове "Положення про гімназії і прогімназії". Автором даного документа був відомий на той час педагог М. Вессель, прихильник ідеї розвитку класичної освіти. Він вважав, що перетворення, які охопили всі сфери життєдіяльності країни у 60-70-х роках XIX ст., актуалізували необхідність підготовки кваліфікованих кадрів, здатних обслуговувати передусім "ідеологічну і політичну сфери". Тому, удосконалюючи загальну освіту, доцільно розвивати її гуманітарний напрямок. Саме з таким завданням і можуть впоратися на належному рівні класичні гімназії [20, с.45].

З такою позицією не всі погоджувалися. Коли почали обговорювати проект реформи 1871 р., то виявилось, що прихильників класичної освіти значно менше, ніж її опонентів. Зокрема, видатний педагог К. Ушинський свого часу був упевнений, що вивчення античності не може сприяти тісному поєднанню наукових знань і реалій життя. Представники радянської історичної науки вважали реформу 1871 р. "великим злом в історії російської школи, однією з найтемніших і найганебніших сторінок" [21, с.50]. На противагу їм сучасники підкреслюють, що головним у навчально-виховному процесі гімназій була орієнтація учнів на високі ідеали і життєві цінності, а це є дуже позитивним прикладом для сьогоднішньої педагогічної думки [22, с.72].

Утім, Положення 1871 р. набуло чинності, а отже, всі гімназії отримали статус класичних, реальні були закриті. Хоча, власне, вони презентували той осередок, що готував спеціалістів для різних галузей народного господарства, де очікували

не знавців латині, а фахівців, обізнаних у математиці, фізиці, хімії. На один рік збільшився термін навчання у класичних гімназіях, оскільки сьомий клас зробили дворічним; викладання давніх мов становило понад 40 % навчального навантаження. У 80-х роках зросла плата за навчання, через що обмежився доступ бажаючих з непривілейованих верств здобути освіту. Порівняймо, у перші роки діяльності Чернігівської гімназії освітній курс коштував 3 руб. [23, с.4], а на початку ХХ ст. - вже 70 руб. [15, с.17]. Сума немаленька, хоча цікаво, що із збору за навчання виділялася частина грошей на винагороди кращим учителям і допомогу малозабезпеченим гімназістам. Бідні, але талановиті учні переводилися на безкоштовне навчання.

Перепоною для вступу в гімназію була й неузгодженість навчальних програм початкових і середніх закладів освіти. У 1881 р. міський голова В. Хижняков подав на розгляд Міністерства народної освіти клопотання про удосконалення навчальних програм початкової і середньої ланок освіти. На його думку, такий крок дозволив би кращим вихованцям початкової школи продовжити навчання далі, проте позитивної відповіді на свій запит не отримав. Чиновники міністерства вже готували документ про обмеження доступу до освіти дітей з непривілейованих станів, який набув сили в 1887 р., увійшовши в історію як "циркуляр про куховарчиних дітей". Ним керівництво гімназій зобов'язувалося зменшувати набір дітей прислуги, дрібних торговців, інших нижчих станів [9, с.17].

Незважаючи на це, Чернігівська чоловіча гімназія продовжувала діяти, і виборне управління надавало їй фінансову допомогу. Щоправда, на відміну від жіночої гімназії, обсяги капіталовкладень були меншими. Зокрема, дума виділяла по 400 руб. на утримання підготовчого класу при гімназії, робила одноразові асигнування [24, арк. 5]. Так, у 1883 р. на честь річниці коронування Олександра III виділила 2 тис. руб., які поклали на депозит у громадський банк, і на відсотки оплачували навчання двох малозабезпечених гімназістів [25, арк.1]. Хоча б таким способом депутати допомагали здобувати освіту талановитим, але бідним юнакам.

Міська влада Чернігова допомогла побудувати лікарню при гімназії (1897 р.), асигнувавши на цю потребу з бюджету 3738 руб. [26, арк. 7]. Лікарня при навчальному закладі вкрай необхідна. По-перше, вихованці гімназії регулярно проходили медичне обстеження і в разі необхідності отримували кваліфіковану допомогу. По-друге, враховуючи навчальне навантаження, часті перевтоми і виснаження гімназістів, присутність медичного працівника доцільна. Перенасичення освітнього процесу навчальними дисциплінами негативно позначалося на фізичному самопочутті учнів. Вони були завантажені роботою, майже не маючи вільного часу на повноцінний відпочинок. Як наслідок - постійні перевтоми нервової системи. Багато гімназістів 12-14-річного віку страждали на хронічні головні болі, недомагання, носили окуляри тощо.

Допомагаючи гімназії матеріально, депутати чернігівського самоврядування не полишали ідею зробити середню освіту доступнішою. Цьому сприяв і той факт, що, реформувавши чоловічі гімназії, урядовці через рік, у травні 1872 р., затвердили статут нового типу середньоосвітніх закладів - реальних училищ. Дані інституції зобов'язувалися готувати своїх вихованців по трьох напрямках: загальному (випускники мали можливість вступати до вищих спеціальних навчальних закладів), механіко-технічному і хіміко-технічному [27, с.115]. Дві останні спеціальності були перспективними, оскільки індустріалізація економіки стимулювала попит на фахівців із технічною підготовкою. Отож можна стверджувати, що, заклавши реальні гімназії, чиновники мали на меті ще більше елітаризувати гімназійну освіту, зробивши її доступною лише для представників привілейованих станів. Сам по собі тип навчальних закладів не зник, реальні гімназії змінили назву і статус, перетворившись в училища - осередок середньої освіти для осіб недворянського походження. Це підтверджується й тим, що організація навчально-виховного процесу в реальних училищах, особливості управління регламентувалися статутом гімназій 1871 р. Повний термін навчання

розраховувався на шість років. Упродовж п'ятого і шостого років вихованці училища могли опановувати предмети загальноосвітнього і комерційного спрямувань.

Заснувати реальне училище в Чернігові дума вирішила на засіданні 5 травня 1876 р. Було створено депутатську комісію, яка проаналізувала фінансові можливості і напрямки майбутньої діяльності навчального закладу. Сумнівів у потребі відкрити училище не виникло. Виникли проблеми з фінансовим підґрунтям. Збудувати приміщення, обладнати його належним чином, укомплектувати матеріальною базою, обслуговуючим персоналом, сформувати педагогічний колектив та інше - все це вимагало немалих грошей. На тоді місто їх не мало. Однак ідею не полишили, вирішили через губернатора, дійсного статського радника М. Дарагана зібрати гроші шляхом добровільних пожертвувань. Основні сподівання покладали на допомогу земського самоврядування і виборного управління повітових міст губернії. Гласні Чернігівської думи були переконані, що відкриття реального училища - справа необхідна, і в ньому будуть зацікавлені інституції місцевого самоврядування. Зазначимо, що стараннями земства заснували перше реальне училище в 1876 р. у Новозибкові. Земська управа проспонсорувала 29 тис. руб. на обладнання навчального корпусу та найм викладачів [28, с.252-255].

Губернатор М. Дараган пообіцяв допомогти Чернігівській думі, і справді, до 1879 р. на училище було зібрано 22 тис. руб. Із них 2400 руб. виділило повітове земство, по 300 руб. - Остерське і Борзенське земства, 5 тис. руб. пожертвував депутат А. Цвет, 11 тис. руб. - громадський банк і 3 тис. руб. - міська дума. Маючи фінансову основу, виборне управління звернулося до Міністерства народної освіти з проханням дати дозвіл на відкриття училища і в перспективі покривати третину річних витрат. Міністерство не погодилося і відмовило, підкресливши, що якщо місто не може самостійно утримувати заклад, то не варто його і відкривати [29, с.390]. Дума не змогла реалізувати свій задум (реальне училище постане в Чернігові лише в 1902 р. на розі вулиць Гонча (Горького) і Преображенська, де сучасне приміщення Чернігівського кооперативного технікуму) [30, с.17], але зібрані гроші вирішила покласти в міських банк для прирощування відсотків, плакаючи надію в майбутньому використати їх за призначенням. Така нагода, як показав час, невдовзі випала.

Модернізація, що охопила українську промисловість у другій половині XIX ст., поставила на порядок денний питання забезпечення кваліфікованими кадрами різних галузей індустрії. Бум у гірничій промисловості, розвиток традиційних і нових (залізничний) видів транспорту, металургійної і металообробної, легкої і харчової промисловості, машинобудування зумовили попит на спеціальності із початковою та середньою професійною освітою. Проблема підготовки фахівців набула загальнодержавної ваги. Міністр фінансів І. Вишнеградський, прагнучи закласти міцний фундамент системи закладів професійної освіти, розробив "Загальний план промислової освіти в Росії", на основі якого в 1888 р. були розроблені і затверджені "Основні положення промислових училищ". У даному документі були сформульовані принципи організації і функціонування системи спеціальної освіти, визначені ключові позиції щодо підготовки кваліфікованих робітників; професійно-технічні навчальні заклади вводилися у структуру освітніх державних установ. Передбачалося створення трьох типів закладів професійної освіти: середні технічні училища, котрі повинні спеціалізуватися на підготовці помічників інженерів; нижчі технічні училища для навчання майстрів промислових підприємств і ремісничі училища, в яких би учні опановували навички конкретного ремесла [31, с.152, 154].

Реалізація "Основних положень промислових училищ" залежала від низки чинників у кожному населеному пункті. Скажімо, у промислових центрах, де рівень наповненості міського бюджету дозволяв асигнування на відкриття нових закладів освіти і, головне, була реальна перспектива працевлаштування випускників,

відкривалися професійні заклади перших двох типів. Чернігів до таких міст не належав, проте була потреба в ремісничому училищі і фінансові можливості для її задоволення.

Як зазначалося вище, міська влада не змогла відкрити реальне училище, але, пам'ятаємо, що депутати поклали зібрані кошти на депозит у місцевий банк. Упродовж дев'яти років зберігання сума вкладу зросла, а отже, її можна було використати на організацію училища. Виходячи з кошторису, обсяги якого сягали 30 тис. руб., виборні інституції збудували на Олександрівській площі (територія сучасного Центрального ринку) навчальний корпус. Він мав два класи, дві майстерні, приміщення для зберігання навчальних приладів і п'ять належним чином обладнаних кімнат для майстрів - токарів, слюсарів і ковалів. Неподалік від навчального корпусу постав п'ятикімнатний будинок для директора.

27 листопада 1888 р. Олександрівське (назване на честь імператора Олександра II) ремісниче училище відкрило свої двері для перших учнів [9, с.20]. Попечителем училища обрали міського голову, колезького радника М. Фрідмана, педагогічний колектив сформували у складі учителів О. Терешкевича, М. Андреева, І. Бобирця, Ф. Ладухіна та священника П. Соколова, який викладав Закон Божий [32, с.5].

Управління навчальним закладом здійснювалося училищною радою, до складу якої входили представники його адміністрації, викладачі та міські депутати. Наприкінці кожного року рада подавала два звіти про діяльність училища попечителю Київського навчального округу і Чернігівській управі. У першому зазвичай акцентувалася увага на виконанні навчального навантаження та особливостях виховного процесу. Другий звіт включав інформацію фінансового характеру, тобто в ньому йшлося про статті використання коштів, отриманих із міського бюджету. Управа мала повне право вимагати такий звіт, оскільки левову частку фінансового підґрунтя училища складали асигнування виборного управління. Щороку воно виділяло по 4090-4318 руб., або в середньому близько 100 руб. на учня. На жаль, цих коштів не вистачало, адже підготовка спеціаліста обходилася у 600 руб., тому решта витрат покривалася платою за навчання, добровільними пожертвуваннями городян і грошима, вирученими від продажу учнівських виробів. Видатки училища контролювалися управою шляхом перевірок річних господарських звітів [9, с.22].

Навчально-виховний процес здійснювався на основі статуту (за зразок взяли статут Дігтярівського училища, що на Полтавщині). Ним передбачалося одночасне оволодіння учнями загальноосвітніми дисциплінами, зокрема, математикою, фізикою, хімією, історією, Законом Божим, та фаховими, тобто вихованці поглиблено вивчали шкільні предмети і набували навичок слюсарно-ковальської і слюсарно-токарної справ. У майбутньому планували відкрити ще одну спеціальність - ливарну справу.

До училища зараховувалася молодь усіх станів після закінчення однокласних сільських чи початкових міських шкіл. Навчально-виховний процес був побудований за класно-урочною системою протягом двох років. Підготовка майбутніх спеціалістів ґрунтувалася на дотриманні принципу єдності теорії і практики. З 1 вересня до 1 липня учні вивчали загальноосвітні дисципліни, а з 1 липня до 1 вересня проходили практику в майстернях. Наприкінці навчального року складалися іспити [32, с.6, 7-8].

За навчання учні платили по 5 руб. на рік [32, с.10] (для порівняння, у Ніжині освіта в аналогічному навчальному закладі становила 12 руб. [33, арк. 3]). Дана сума на ставала на перешкоді. Міщани, козаки і навіть селяни могли навчати своїх дітей. У 1888 р. до першого класу зарахували 26 учнів. З 1888 по 1899 рр. в училищі навчалися 150 чол., із них повний курс закінчили 44 чол.: 35 чол. отримали кваліфікацію слюсаря і 9 чол. - столяра. Упродовж вказаного часу 69 слухачів відмовилися від навчання з різних причин. У 1898 р. випускниками стали 38 учнів, з яких 1 залишився при училищі підмайстром, оскільки виявив високий рівень кваліфікації, 4 стали помічниками машиністів, 7 пішли виконувати

військову повинність, 27 - працювати в залізничних і механічних майстернях Чернігова. Станом на 1899 р., в училищі навчалися 37 чол., у 1900 р. ремісничі професії опановували 44 дитини з міщанських сімей, 18 - із козацьких і селянських та 2 - із збіднілих дворянських [9, с.21].

Як бачимо, попит на ремісничі спеціальності був, але випускники училища прагнули знайти роботу поза межами Чернігова. У принципі, це цілком зрозуміло, вакансій на ринку праці в губернському місті не так вже й багато. Чернігів не мав великих промислових підприємств чи інших об'єктів, де потребувалися слюсарі, токарі, столяри. Тому природно, що фахівці виїжджали у пошуках кращої долі. Хоча така ситуація давала привід деяким депутатам говорити про недоцільність відкриття закладу, оскільки підготовка за міський кошт спеціалістів для інших населених пунктів - справа збиткова. Незважаючи на це, училище продовжувало функціонувати.

Іншим шляхом створення мережі фахової освіти, менш обтяжливим у фінансовому плані, стала організація різноманітних практичних курсів. Вони виконували двояку функцію - надавали фахові навички слухачам або ж останні, маючи професійну освіту, могли підвищити свою кваліфікацію. Скажімо, 1 липня 1896 р. почали працювати педагогічні курси для вчителів народних училищ, організацією яких займався Д. Тихомиров; з 1898 р. - жіночі кулінарні та приватні торговельні курси під керівництвом К. Пухтинського [30, с.17].

На курсах, які були ефективною формою поглиблення і розширення загальноосвітніх знань дорослих, могли навчатися всі бажаючі, котрі закінчили початкову школу і досягли 18 років. Навчальні плани склалися з урахуванням потреб слухачів даної місцевості і дозволяли використовувати доступні засоби наочності. Така форма навчання сприяла підвищенню освітнього рівня населення міста в цілому і забезпечення його необхідними спеціалістами.

Таким чином, підсумовуючи викладене, зазначимо, що виборне управління Чернігова сприяло підвищенню освітнього рівня населення. Ним відкривалися й утримувалися початкові та парафіяльні училища, зміцнювалася їхня матеріально-технічна база, коригувалися навчально-виховні плани, підбиралися на конкурсній основі педагогічні кадри. Міська влада надавала матеріальну допомогу жіночій і чоловічій гімназіям, роблячи регулярні або одноразові відрахування, утримуючи стипендіатів, укомплектовуючи бібліотеки навчальною літературою тощо. З метою поширення професійної освіти, потреба в якій зумовлювалася змінами в соціально-економічному розвитку, інституції самоврядування заснували Олександрівське ремісниче училище, підтримували діяльність різноманітних практичних курсів, покликаних підвищувати кваліфікацію і готувати спеціалістів для окремих галузей народного господарства. Окрім розширення мережі загальноосвітніх і професійних навчальних закладів, докладалися зусилля для розвитку позашкільних форм освіти, дослідження яких може бути перспективним напрямком наукових студій краєзнавчого характеру. Як покаже час, старання не були марними, хоча в масштабах українського регіону освіта, на жаль, залишилася недоступною для переважної більшості населення. Загальнодержавна політика російського царату не дозволяла задовольнити потреби в освіті в повному обсязі. За матеріалами всеросійського перепису 1897 р., середній показник грамотності серед жителів України досяг лише 19,8 % [34, с.92], мешканців Чернігівської губернії - 18,2 %, безпосередньо у містах, у тому числі Чернігові, - 38,4 % (серед чоловіків - 50,4 %, жінок - 26,9 %) [5, с.71].

Джерела та література:

1. Егоров С. Ценность общего образования // Педагогика. - 1995. - №3. - С.90 -93.
2. Сысоева Е. Образовательная политика в России (60-90-е гг. XIX в.) // Педагогика. - 1997. - №2. - С.99-105; Стрелец С. З історії освіти України у другій половині XIX - початку XX ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Сер.: Педагогічні науки. - 2001. - Вип.7. - С.90-93; Кавалерова Н. Вплив соціально-політичних та економічних зрушень на освіту і педагогічну думку України в XIX столітті // Педагогіка. - Харків, 2003. - С.320-333; Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні.

- К., 2003. - С. 125-223; Березівська Л. Шкільна реформа 60-х років XIX ст.: причини, хід і напрямки // Шлях освіти. - 2004. - № 4. - С.38-42, та інші.
3. Удод О. Ремісничє училище XIX ст. в Чернігові // Старожитності. - 1993. - Р.4. - Ч.2. - С.14; Шпилевский Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. - 1995. - 16 ноября; Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання // Чернігівські відомості. - 1997. - 10 жовтня; Леус В. Жіноча міністерська гімназія // Чернігівські відомості. - 2002. - 26 квітня; Він же. І стали визначними людьми // Там само. - 2002. - 21 червня; Руденок В. Під цим дашком ховаються не тільки студенти кооперативного технікуму // Чернігівський вісник. - 2001. - 11 жовтня; Він же. З історії народної освіти у Чернігові // Чернігівські відомості. - 2006. - 30 серпня, 6 вересня та інші.
4. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.467. - Оп.1. - Спр.151. - 6 арк.
5. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX - початок XX ст.) // Сіверянський літопис. - 2006. - №2. - С.70-75.
6. Сысоева Е. Образовательная политика в России (60-90-е гг. XIX в.) // Педагогика. - 1997. - №2. - С.99-105.
7. Константинов М., Струминский В. Очерки истории начального образования в России. - М., 1953. - 272 с.
8. Ельницкий К. Очерки по истории педагогики. - СПб., 1913. - 184 с.
9. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870-1901 гг. с очерком истории города Чернигова. - Чернигов, 1901. - 331 с.
10. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернигов, 1883. - 1270 с.
11. ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр.14460. - 571 арк.
12. Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. - Чернигов, 1900. - 216 с.
13. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883 - 1887 гг. - Чернигов, 1896. - 311 с.
14. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр.1987. - 560 арк.; Обзор Черниговской губернии за 1875 г. - Чернигов, 1876. - 50 с.; за 1880 г. - Чернигов, 1881. - 35 с.; за 1885 г. - Чернигов, 1886. - 46 с.; за 1890 г. - Чернигов, 1891. - 60 с.; за 1895 г. - Чернигов, 1896. - 78 с.
15. Руденок В. З історії народної освіти у Чернігові // Чернігівські відомості. - 2006. - 30 серпня.
16. Леус В. Жіноча міністерська гімназія // Чернігівські відомості. - 2002. - 26 квітня.
17. Памятная книжка Киевского учебного округа за 1890 г. - Черниговская губерния. - К., 1890. - 172 с.
18. Памятная книжка Киевского учебного округа за 1900 г. - Черниговская губерния. - К., 1901. - 45 с.
19. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. - 1995. - 9 ноября.
20. Куликова Л. Гімназії у вітчизняній освіті // Вісник НАН України. - 2000. - № 9. - С.45-48.
21. Ганелин Ш. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX в. - Л-М., 1950. - 276 с.
22. Козлова Г. "Образ жизни" отечественной гимназии конца XIX - нач. XX в. // Педагогика. - 2000. - №6. - С.72-75.
23. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. - 1995. - 16 ноября.
24. ДАЧО. - Ф.127. - Оп.10. - Спр.450. - 45 арк.
25. Там само. - Спр.452. - 18 арк.
26. Там само. - Спр.1648. - 23 арк.
27. Карелин В. Школы Русского технического общества для рабочих и их детей // Советская педагогика. - 1990. - №2. - С.115-118.
28. Журнал заседания Черниговского земского собрания за 1876 г.- Чернигов, 1877. - 360 с.
29. Журнал заседания Черниговского земского собрания за 1879 г.- Чернигов, 1880. - 435 с.
30. Руденок В. З історії народної освіти у Чернігові // Чернігівські відомості. - 2006. - 6 вересня.
31. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. - М., 1976. - 275 с.
32. Устав Черниговского ремесленного училища. - Чернигов, 1892. - 15 с.
33. Ніжинський філіал ДАЧО. - Ф.340. - Оп.1. - Спр.1362. - 15 арк.
34. Стрілець С. З історії освіти України у другій половині XIX - початку XX ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Сер.: Педагогічні науки. - 2001. - Вип.7. - С.90-93.

